

суспільні стосунки категорія благ, досягнути зміст і процес легітимації просто неможливо. Адже головна проблема соціальності полягає не в тому, як дістатися свободи, забезпеченої від насильства. Найбільшу проблему реальних суспільств складає *прийнятність примусу*, надзвичайно широке, добровільне й незаперечне прийняття його різноманітних форм. Колись Габермас осмислював цей сюжет як колізію системи та життєвого світу, ведучи мову про «колонізацію» останнього і вбачаючи в комунікації та комунікативній раціональності спосіб розв'язання наріжної соціальної колізії. Годі заперечувати продуктивність цієї позиції, яка залишається й на сьогодні однією з головних складових соціально-філософського дискурсу. Однак очевидно, що вона апелює кінець кінцем до тієї автономії індивіда, яка уможливорює його як учасника «аргументованого дискурсу» і реальність якої на сьогодні складає найбільш гостре питання.

Сучасна глибока криза автономії особи спонукає бачити в останній утопічний конструкт (хоча, вірогідно, цій спокусі й не слід піддаватися). А це, своєю чергою, ставить під сумнів феномен суб'єктивного визнання як соціального акту, внаслідок чого загалом підважується можливість легітимації. Чи залишається легітимація взагалі можливою в сучасних суспільствах (точніше: у глобальному світі), чи не перетворюється вона на політологічну фікцію? І які це тягне наслідки за собою — чи не створило сучасне людство світ, який є нежиттєздатним і приречений загинути? Якщо неможливо існувати в суспільстві, уникнувши примусу, то якими є механізми та інстанції сучасних соціальних примусів? Чи не відбулося так, що найбільше насильство імплантоване в нашу повсякденність, в узвичаєний спосіб життя? І яка можлива альтернатива цьому стану речей?

Олег Білий

Політична легітимація і насильство

Людину можна як живу істоту примусити (bezwungen werden), тобто підкорити владі інших її фізичну і загалом зовнішню сторону, але вільну волю у собі і для себе примусити неможливо... Примусити до чогось можна лише того, хто хоче, щоб його примусили.

Г.В.Ф. Гегель. Філософія права (пар. 91).

Однією з найскладніших проблем сучасної політичної філософії є проблема легітимації. При всьому розмаїтті глумачень цієї форми *соціальної уяви* природа політичного визнання залишається загадковою і доволі нез'ясованою. Феномен легітимації перебуває у предметному горизонті таких відділів соціального знання, як онтологія, теорія комунікації, психоаналіз, філософія права, філософія культури і, ясна річ, політична філософія.

З того часу, як Макс Вебер обґрунтував поняття легітимного порядку, вважають загальноприйнятим, наприклад, що легітимація — це суспільне прийняття способів урядування й законів панівного режиму, політичної влади, а за основу для підтримання та зміцнення легітимності править підприємство політичного панування, сперте на раціонально зорганізоване насильство. Абеткою дискусій щодо сутності політичної легітимації стали ідеальні типи володарів, що їх так добре окреслив Вебер. Нагадаю, це — освячений предковичною значущістю патримоніальний князь старого типу; авторитет позабуденого особистого дару — так званий харизматик (обраний князь-воєначальник, плебісцитарний володар, видатний демагог або партійний політичний вождь); нарешті, державний службовець, що спирається у своєму пануванні на обов'язковість легального *установлення (Satzung)* і раціонально створені правила¹. Проте постає резонне питання: а яка частина суспільства, які типи колективності мають зробити процес легітимації успішним і чинним. Чи достатньо, скажімо, щоб лише невелика купка політичного істеблішменту, вузьке коло контрагентів політичного режиму визнавали його легітимним, щоби підтримати подальше існування певної конфігурації політичної влади? Чи можна обмежити стратегію визнання економічними мотивами, страхом бути покараним, пошуками екзистенційного комфорту (через досягнення суспільного статусу, вищих шаблів у системі політичного домінування, як це подано у концепції німецького соціолога) або лібідозними химерами, що постають внаслідок пошуків ідеального типу батька, матері, сексуального партнера у носіях влади з усіма відповідними імплікаціями процесу заміщення? Відповіді на ці запитання, гадаю, доцільно розпочати із з'ясування онтологічних засад дії провідних соціальних суб'єктів, які вступають у символічну взаємодію в перебігу розгортання процесу легітимації. Адже цілком очевидно, що їхні ролі є різними. Фундаментальну характеристику цих засад знаходимо у Емануеля Левінаса. Левінас вважає, що засадничою передумовою будь-якого урядування є здатність впливати на незалежну реальність волі, стикаючись з абсолютним спротивом реальності цілковито іншого порядку. Звідси випливає необхідність впливати на незалежну реальність у відповідності з волею, що постає як об'єкт такого урядування².

Проте підпорядкування цієї незалежної реальності суб'єктові урядування неможливе без її відповідного налаштування, що має, на мій погляд, міфологічне походження. Легітимація здійснюється через раціональну оцінку міфу й через здатність підтримувати міф як базу для відтворення віри у чинність суб'єкта урядування та його дій. У даному випадку маємо справу з проєктивною роботою уяви. При цьому у процесі легітимації

---

¹ Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 644—706, 646—647.

² Див.: *Levinas E. Liberte et commandement. Fata morgana.* — Р., 1994.

свідомість підлеглого провадить перманентний ціннісний вибір, який закріплюється у легітимаційних стратегемах, таких як божественне походження монархічного суверенітету, невіддільні права людини, принцип розподілу влад, обраність нації тощо. Ціннісний вибір, своєю чергою, спричиняє спершу появу уявних політичних, а згодом і формальних інституцій. Формальні інституції виступають у ролі примусу до вірування, вони створюють ефект очевидності. Але якщо онтологічною засадою самого процесу урядування, за Левінасом, є незалежна реальність, то онтологічною засадою дій суб'єкта урядування є прагнення розширити простір безпеки для індивіда або соціальної групи. Водночас дві сторони у легітимаційній грі діють відповідно до раціонально обґрунтованого мислення, нехай і міфологічного.

При цьому слід розрізняти формальну і матеріальну легітимність, якщо йти за веберівськими типами раціональності. Перша ґрунтується на силі або ефективності влади та її інституціях, друга — на публічно санкційованих цінностях, що їх втілює влада, яка має репутацію легітимної. Дуже часто у дискусіях навіть можливість такого розрізнення не беруть до уваги. Натомість поширюється одне небезпечне ототожнення — ототожнення легітимності і легальності. Звідси народжується шерех міфів, зокрема, міф про правову державу. Історія знає приклади, коли плекання цього міфу приводило суспільство, країну і світ в цілому до катастрофічних наслідків. Маю на оці крах Веймарської республіки в Німеччині і прихід до влади нацистів. Як відомо, їхній прихід відбувся у межах демократичних процедур, передбачених веймарською конституцією. Конституція надавала президентові виняткове право висловити довіру і призначити канцлера без погодження з парламентською більшістю. Це право уможливило цілу низку інтриг, спрямованих на агітацію військових і промисловців, землевласників і банкірів, які, своєю чергою, вплинули на президента Гінденбурга, аби той зупинив свій вибір на Гітлерові. Фактично Гітлер паразитував на маніакальній відданості соціал-демократичних урядів Веймарської республіки легалістським процедурам, спираючись при цьому на «мрію німців про синтез» (Р. Дарендорф), їхнє обоження *Rechtsstaat* та закорінену у віках легітимність держави як сакральної цінності. Він вважав, що Конституція Веймарської республіки — це лише царина, де розгортається боротьба, а не мета і тим паче непохитна національна цінність. Вхідження до наявних інституцій за допомоги закону Гітлер розцінював як засіб перетворення націонал-соціалістичної партії на вирішальний чинник. Через набуття конституційного права майбутній диктатор планував радикально змінити форму державного ладу в Німеччині³. Успіх Гітле-

³ Див.: *Benteli M. Le cas de l'Allemagne national-socialiste // Dictature et légitimité. — P., 1996. — P. 250, 252, 254, 255.*

ра 1933 року вперше в історії Європи виявив фундаментальну вразливість репрезентативної демократії, позначив ризики і небезпеки, пов'язані із культом легалістських процедур.

Ключовим моментом у процесі будь-якої легітимації є визнання символічної пропозиції — чи то образу провідника, чи то інституції. А кожне визнання завжди пов'язане з ризиками людського вибору, з певною фікцією. Ідеться про виникнення символічного порядку, що на його основі функціують соціальні інституції та здійснюється перетворення індивіда на детермінованого соціального суб'єкта, забезпечується злютованість реальності та соціальної ієрархії. Але символічний порядок аж ніяк не передбачає когерентність сприйняття його засад. Якою є природа інтерпретації такого символічного порядку? Однією з найавторитетніших відповідей на це запитання є концепція так званої «політики визнання» Чарльза Тейлора.

Власне, що являє собою політика визнання? У контексті праць Чарльза Тейлора політика визнання є, по суті, наслідком переходу від ієрархічного суспільства до суспільства, в якому панує принцип загального громадянства в якості регулятивного ідеалу. Водночас політика визнання, якщо йти за логікою Тейлора, спрямована на визначення й утвердження нашої ідентичності у діалозі. Проте у світлі Тейлорової теорії діалог являє собою лише різновид комунікативної дії і комунікативного обміну. Отже, визнання у такому контексті є відповідальним і добровільним визнанням ідентифікаційної пропозиції одного з партнерів по діалогу.

За дужками при цьому залишаються питання про причини, спонуки такого визнання, а також про його довготривалість і стабільність. Ідеться насамперед про політичний вимір визнання ідентичностей, про визнання статусу політичних дієвців. Річ у тім, що діалог не є цілковито добровільним обміном значеннями, спрямованими лише на взаємопорозуміння. Його сенс не вичерпується ані ініціюванням колективного, розділеного значення, ані зіткненням інтерпретацій. Він являє собою раціоналізовану форму широкого спектру відношень: комунікативних, відношень панування і відношень, що постають у процесі стратегічної дії. Ось чому аналіз діалогу лише з погляду внутрішньої комунікативної раціональності є недостатнім. Розгортання діалогу зазвичай уможливорюється через антагонізм стратегій. На це вказує пафос оскаржень, яким перейнятий будь-який діалог. Отже, постає питання щодо головної спонуки до визнання й подальшої легітимації тих чи тих ідентифікаційних ініціатив. На мій погляд, такою спонукою є первородна асиметрія діалогу як такого. Природа цієї асиметрії — у можливості здійснювати владу лише стосовно вільних суб'єктів, свобода яких провокує апеляцію, зумовлює потребу у виробленні суспільної угоди, внаслідок чого асиметрія може бути збереженою або видозміненою.

Асиметрія відношень панування втілюється й, можна сказати, кристалізується в інституціях. Саме інституції (правові, сімейні, культурницькі) є тим парадигмальним простором, у межах якого можуть бути усталені відношення панування. Визначальними тут, безперечно, є інститути державні. У них віддзеркалюється тяглість ідентифікаційних ансамблів, правова спадщина тієї чи тієї культури. Наприклад, ми бачимо, як попри демонстраційну інституціалізацію активності етно-культурних громад у Сполучених Штатах Америки державні інституції домінують, спираючись на англосаксонську традицію прецедентного права, історію завоювань і перемог, англійську мову. Важко собі уявити, що етно-культурне розмаїття могло б розхитати фундамент, що на ньому тримаються державні інституції цієї країни.

Зважаючи на ту обставину, що держава дедалі більше підпорядковує своєму контролю відношення панування, те, що називають політикою визнання, коректніше було б назвати стратегією урядування. Політика визнання неспроможна ліквідувати ґрунт для розгортання антагоністичних стратегій, бо саме він є осердям політичної легітимації.

Водночас вироблення легітимних запобіжників загострення антагонізмів є провідним наративом сучасних західних демократій. Такий наратив виразно вказує на латентне визнання іншого як вільного суб'єкта, що для нього носії влади через юстицію структурують і детермінують поле можливостей, прагнучи формувати його бажання, сподівання і думки.

Відношення панування у їхньому конкретному вияві, навіть легітимовані на інституційному рівні, не є стабільними. Своєю чергою, кожен комунікаційний акт, апеляція до партнера по діалогу або підтримує їх, або руйнує. Кожен консенсус ладен обернутися ескалацією примусу, так само як і кожен стратегічний намір чи примус багатий на відношення панування. (Принагідно нагадаю, що стратегію прийнято розглядати: а) як позначення методів досягнення тієї чи тієї мети; б) співвідношення своїх дій і дій суперника задля досягнення переваги у грі; в) позначення способів позбавлення суперника засобів спротиву у ситуації конфлікту задля обмеження спроможностей суперника продовжувати боротьбу.) Влада засадничо неспроможна стабілізувати себе через консенсус чи політичну легітимацію, натомість вона формує знання і виробляє дискурс, конститує символічний простір, в межах якого продукує детерміновані і дисципліновані суб'єкти (Фуко). Ідеться про ментальне унормування індивідів. Потреба у ментальному унормуванні індивідів продиктована визнанням іншого як вільного суб'єкта, що спонукає до структурування й обмеження можливостей такого суб'єкта незалежно й рефлексійно визначати власні цілі та сподівання. Таким чином, суб'єктові пропонується складна символічна легітимаційна гра, яка перетворює свободу на умову здійснення влади (Фуко).

Поширеним прийомом, активно використовуваним у легітимізаційній грі і в раціоналізації нав'язуваного міфу, завжди була апеляція до історії. Саме тому образи історії поза межами академічного діалогу завжди постають як образи влади. Відоме висловлювання, що історія — це завжди історія переможців. Великі історичні наративи не запрошують до діалогу, а нав'язують його, втягують індивіда у вир ідентифікацій, чия функція полягає у визначенні своєрідної балістики уяви. Це добре видно на прикладі битви за історію, що постає як контроль за тяглістю уявлених інституцій через *легітимацію образу історії*, що постає як *спосіб легітимації політичної влади*. Найпоширенішою стратегією, що її метою є легітимація образу історії, є возвеличення переможців у колективній пам'яті. Сам переможець є образом успішного владарювання й має карт-бланш на контроль історичного процесу через систему опцій. Він завжди творить привілейовану історію. В такий спосіб створюються підстави для узвичаєння інституційного ладу, для усталення символічного порядку через відтворення стратегічних символів історії. Це можуть бути персоналії, події, знаки та зображення. Скажімо, зміст символічних репрезентацій у пострадянській Україні годі уявити без таких постатей, як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Симон Петлюра, Степан Бандера, Нестор Махно, а також без таких надзвичайних подій національної історії, як проголошення четвертого універсалу, день злуки ЗУНР і УНР, проголошення незалежності у 1991 році, Помаранчева революція.

Те саме стосується й російських реставраційних програм. Упродовж останніх шістдесяти років, наприклад, як мінімум двічі відбувалася реставрація образу Російської імперії. Під час Другої світової війни Сталін запровадив ордени, що носили ім'я царських генералів — Кутузова, Суворова.

За часів Путіна відновлення «уявленої імперії» стало частиною ідентифікаційної політики офіційної Росії, а під час президентських перегонів — легітимізаційною моделлю. Достатньо пригадати метафору Анатолія Чубайса, на той час голови РАО Газпром: сучасна Росія — це велика ліберальна імперія. Звернімо увагу на роль, яку тут відіграє слово ліберальна. Саме воно відіграло роль легітимізаційного меседжу, адресованого «ліберальній» спільноті, яку треба було прихилити до «неоімперіаліста» Путіна, в чийй команді Чубайс посідав місце одного з провідних менеджерів. Водночас це був сигнал Заходові — Росія залишається відданою стратегічному вибору на користь капіталізму, зробленому у 1992 році. Заклик Чубайса, по суті, став частиною великої реставраційної програми, що втілюється через примус до історії, що завжди вирізняло мобілізаційні ідеології, надто у періоди криз. Так, 1940 року, коли половина Франції була окупована нацистською Німеччиною, Шарль де Голь виголосив у Лондоні свою знамениту радіопромову, закликаючи французів згадати про цінності «вічної» Франції.

Легітимаційна гра, ясна річ, ніколи не завершується. З одного боку, відношення панування тяжіють до незворотності символічної реальності та соціальної ієрархії. А з іншого — засадничо вільний суб'єкт завжди підважує будь-які легітимаційні конструкції влади. Узвичаєння дій суб'єкта ніколи не буває настільки досконалим, щоб техніки нагляду і домінування убезпечували від радикальної ревізії символічних кодів. Це можна визначити як іронічну детермінацію суб'єкта. Гра сама у собі містить примус, адже передбачає визнання певних правил. Отже, вона також містить і потенціал насильства, який може реалізуватись або у зміні правил, або у їх порушенні задля збереження переваги та ініціативи. При цьому максима волі для суб'єкта влади, того, хто управляє, постає як тиранія, а для об'єкта, того, ким управляють, — як анархія. У процесі їхньої взаємодії виявляється воля до влади, або «агональний інстинкт» Номо Ludens за термінологією Йогана Гейзингі. Історично розгортаючи свою «ігрову» концепцію культури, голландський теоретик констатував виродження політичного життя до «нечуваних крайнощів насильства і небезпеки», перетворення принципу *pacta sunt servanda* (угоди слід виконувати) на принцип *pacta non sunt servanda* (угоди не слід виконувати), що неминуче призводить до соціальної інволюції, переходу суспільства на рівень архаїчної культури, занурення у примітивну агональну сферу⁴. Бійки у Верховній Раді України під час прийняття законодавчих актів вочевидь мають ознаки такого виродження з усіма ознаками брутальної фальсифікації легітимаційної гри.

У новітні часи улюбленим інструментом суб'єкта влади стає ідеологія. І насамперед вона постає як артикуляція символічного примусу, по суті, відроджуючи релігійний аргумент у процесі політичної легітимації насильства.

У ХХ столітті ми були свідками історичного розгортання двох типів ідеологій — ідеологій, які є органічною частиною демократичного дискурсу і спираються на демократичні цінності (свобода слова, свобода зібрань, загальне виборче право, незалежний суд і т. ін.), і наступальних ідеологій, які спираються на сакралізацію расових і класових наративів. Носіям наступальних ідеологій притаманне цільове паразитування на демократичних процедурах (політична практика націонал-соціалізму) та імітація демократичних процедур (політична практика більшовизму). У першому випадку демократична процедура слугувала обов'язковим знаряддям для здобуття влади, у другому — пропагандистською складовою системи тоталітарного урядування. Проте в обох випадках легітимація здійснюється як на рівні масового прийняття чинності усталених політичних інститутів та системи урядування, так і на рівні визнання доцільності їхнього існування з боку привілейованої групи зверхників на чолі з верховним вождем.

⁴ Гейзинга Й. Номо Ludens. — М., 1992. — С. 113, 120, 235.

З погляду політичної легітимації система урядування у нацистській Німеччині тяжіла до застосування номократичного принципу, що передбачає реалізацію ідеологічної програми у суворій відповідності до закону, до традицій *Rechtstaat*⁵. Натомість у СРСР заради ідеологічної доцільності або заради забезпечення інтересів партійної бюрократії урядування могло здійснюватися і через імітацію законності, порушення задекларованих прав громадян, заручництво, визнання під тортурами провини з боку підсудних, переслідування політичних опонентів (дисидентів) за допомоги кримінальної юстиції, через публічну імітацію народовладдя в цілому.

Проте можливість диктатури закладено вже у самих процедурах демократичної легітимації. Ідеться про спосіб ухвалення політичних рішень через механізм більшості, що завжди ототожнювався з порядком одностайності (П'єр Розанвалон). Небезпека більшості, як інституту задля ухвалення рішень, була у центрі теоретичних дискусій вже на початку XIX століття. Тиранію більшості Алексис де Токвіль порівнював з французьким абсолютизмом. Токвіль навіть вважав, що республіканський деспотизм як імовірний наслідок урядовчої централізації і тиранії більшості міг би перевершити будь-яку абсолютну монархію Європи у своїй нетолерантності. Позначаючи ризики сповзання демократичного режиму до тиранії більшості, Токвіль залюбки цитує міркування Томаса Джефферсона, одного з наймогутніших, на думку французького соціолога, апостолів демократії. Скористаймося фрагментом однієї з таких цитатій. «Якщо б існувало суспільство, в якому найпотужніша партія була спроможною легко зібрати докупи свої сили, аби придушити найслабшу, можна було б припустити, що у такому суспільстві царює анархія так само, як у природній державі, де найслабший індивід не має жодної гарантії супроти найбільшого насильства...»⁶. Анархія і заклики до застосування насильства (матеріальної

---

⁵ *Німецькі юристи мусили насамперед керуватися не об'єктивністю, а нацистською ідеологією і цілями нацистського руху. ... Складність становища німецьких юристів зумовлювалась також тим, що у нацистській Німеччині формально продовжувала діяти Веймарська конституція, жодне нове зведення законів так і не було розроблено. Наявне буржуазне законодавство постійно модифікувалося декретами та законами з особливих питань. Витлумачуючи право, юристи потрапляли у важке становище. Націонал-соціалістична ліга німецьких юристів постійно навіювала їм думку, згідно з якою основою тлумачення законів мають бути не судові прецеденти, а націонал-соціалістична ідеологія, промови фюрера і «здорове чуття народу». Судова система у гітлерівській Німеччині перебувала у повному підпорядкуванні партії і політичній поліції; проте досягти тотального контролю над судьями нацистам не вдалось. Це пояснюється головню історично усталеною відданістю німецьких юристів ідеї *Rechtstaat*... Гітлеру не вдалось повністю підпорядкувати юристів нацистському контролю, виховати у них нацистський правовий нігілізм (див.: *Захарчук О.С. Правовая концепція нацизма (1933—1939)*).

⁶ *Tocqueville A. de. De la démocratie en Amérique. — P., 1986. — P. 389.*

сили) — це продукт мажоритарної деспотії, як висновує Токвіль з теоретико-політичного досвіду батьків-засновників і з власних соціополітичних спостережень за розвитком демократії в Америці.

Прийняття рішень більшістю незаперечно вказує на силову природу цього загально визнаного демократичного механізму. В усіх ситуаціях, де він діє, зберігається загроза надуживання процедурою, загроза перетворення її на машину голосування. Суспільна згода щодо визнання права більшості як інституційного врегулювання конфлікту залишається підваженою упродовж усієї історії існування такого права. Така згода «за замовчуванням» легалізує процедурно обмежений примус. Право більшості у процесі ухвалення політичних рішень, навіть попри брак ясної альтернативи, залишається одним з основних ризиків демократичного урядування. Зокрема, на думку Розанвалона, ототожнення рішень більшості із вимогами загального інтересу призводить до ототожнення природи певного режиму з умовами його встановлення⁷.

Наприклад, вже цілком очевидний тренд режиму Януковича до авторитаризму вважається легітимним на тій підставі, що його усталення пов'язується з демократичним процедурним ритуалом. Але у пострадянській Україні легітимація втрачає навіть своє значення в якості інституційного регулятора примусу. Адже сама система демократичних процедур є різновидом віртуальної реальності, що постала на руїні грандіозного симулякру. Варто пригадати радянську імітаційну практику — «вільні» вибори з одним кандидатом, однак ухвалення рішень, продиктованих партійно-бюрократичною верхівкою, тощо. Пострадянський період усталення системи політичних інститутів в Україні засвідчив ренесанс симуляційного стандарту і водночас способів примусу, притаманних тоталітарній державі. І з цього погляду найбільш примітним є інститут Президента, який відтворює, по суті, практику урядування, здійснювану Політбюро на чолі з генсекком. Маємо справу з різновидом конституційної монархії, але без права передання у спадок посади Президента. У публічному просторі Президент діє через механізми оприлюдненого відстрашування підлеглих. Щоразу такі сеанси шантажної педагогіки у вигляді «батьківського прочухана» перетворюються на легітимацію суворого і сильного вождя. Вербальну погрозу як символ суворого і справедливого наглядача при цьому адресовано насамперед широкому загалу, адже для розв'язання «кадрових» питань немає жодної потреби вдаватися до медіа. Така практика цілком вкладається в стратегію урядування, пострадянської України, що її ельський професор Кейт Дарден визначив як головну ознаку «шантажної держави». Ідеться про стимулювання корупції та криміналу за допомоги

⁷ Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність. — К., 2009. — С. 12.

недосконалого і плутаного законодавства, що надає можновладцям важелі гарантованого нагляду за громадянами. Шантаж посів те місце, яке у тоталітарних практиках посідала всеосяжна і завжди штучно підживлювана підозра у порушенні громадянами СРСР ідеологічних табу. Виняткове право на тлумачення цих табу мали лише партійні функціонери. Шантажна держава також експлуатує людську здатність до самопримусу і діє за межами реального права, розширюючи зону *неправа* (Unrecht), яке позначає рух явища до подоби, якщо скористатися судженням Гегеля⁸. У даному випадку подоби є симулякром права, що передбачає налаштованість соціального суб'єкта на певний тип сприйняття, на згоду, політичну санкцію цієї подоби, іншими словами — легітимацію.

Важливою складовою процесу політичної легітимації, як уже говорилося, є уявні інституції, в тому числі і демократичні. Останні не народжуються спонтанно, як логічний наслідок споглядання або рефлексії, вони також не постають як епіфеномен політичного устрою, але усталюються історично, утворюються на базі відвойованих у боротьбі свобод. І лише у тому випадку, коли відвиоможені свободи і права закріплюються організаційно на ґрунті колективної автономії (наприклад, свободи гільдій, релігійних громад за доби піднесення протестантизму), уможливується зворотний *примус*, тобто опір панівним елітам. Політична легітимація здійснюється через баланс сил, загрозу примусу, поліцейського — з боку можновладців — і повстанського — з боку організованих громад. Показовою з цього погляду виглядає сучасна «статистична» війна, або війна чисел у межах оприлюднення повідомлень ЗМІ про акції протесту. Щоразу у зведеннях органів правопорядку фігурують занижені цифри, натомість у повідомленнях організаторів акцій — завищені цифри. Ось чому багатотисячні мітинги доби Помаранчевої революції — це ніщо інше, як спалах легітимаційного потенціалу українського суспільства, реалізація відомого права на повстання, яке Ж.-Ж. Русо вважав наріжним каменем суспільного договору. І саме латентна загроза масштабних заворушень, масовість мітингів, а не релігійний ритуал шаманів процедурної демократії, не моралізаторські інвективи опозиційних політиків, що ними рясніють сьогодні політичні ток-шоу, спрямували перебіг засідань Верховного Суду України й вирішальним чином легітимували повторне голосування на Президентських виборах на початку 2005 року.

Саме легітимаційні колізії та перипетії повстання зразка осені 2004 року відіграли роль демократичної *paideia* — демократичного виховання індивідів, яке, за Корнеліусом Касторіадисом не є чимось на зразок вирощування рослин, але має бути центральним об'єктом політичної занепокоєності⁹. Водночас реставраційний поворот в Україні переконливо під-

---

⁸ Гегель Г.В.Ф. Філософія права. — М., 1990. — С. 138.

⁹ Castoriadis C. La démocratie comme procédure et comme régime // La montée de l'insignificance. — P., 1996. — P. 234.

твердив слушність думки Касторіадиса, згідно з якою спроби відділити «позитивне» право від фундаментальних цінностей або вважати, що історія подарує готових індивідів, спроможних примусити функціонувати демократичний механізм, є цілковитою ілюзією. «Позитивне» право і демократична процедура, риторично звеличені поза контекстом перманентного суспільного конфлікту і боротьби, поза критичною оцінкою фундаментальних цінностей, сповідуваних суб'єктами політичного змагання, лише спрощують легітимаційне виправдання сваволі переможця виборчих перегонів, а згодом і визнання тиранії більшості.

Проте цілком слушно постає питання: як можлива демократична *paideia* в умовах спалаху знезначення, коли зникає чітка референція між електоральною процедурою, текстом законодавчих актів і практиками урядування? На мій погляд, сама по собі наявність формальних політичних інституцій містить значний педагогічний потенціал. Можна навіть говорити про легітимаційну інерцію цих інституцій, що діє через присутність у свідомості індивідів автентичного, нормативного, ідеального сенсу понять «парламент», «виборче право», «народний суверенітет», «політичний плюралізм», «поділ влад» тощо. Попри виразну імітаційну складову практичного функціонування політичних інститутів у пострадянському суспільстві в самому факті існування їх закладено принципи комунікативної дії, можливість взаєморозуміння ворогуючих сторін. З одного боку, демократичні ритуал і процедура, які служать лише свідомому приховуванню політичних намірів, є інструментом дискурсивного насильства, своєрідним симулякром. Але з іншого — вони є органічною частиною будь-яких сучасних республіканських режимів.

Ясна річ, що демократична *paideia* не гарантує автоматично — навіть у віддаленому майбутньому — утвердження демократії. Як кожна гра (нагадаю, що слово *paideia* у давніх греків, серед багатьох значень мало і значення гри, забавки), вона містить елементи напруження, непевності та ризику. Крім того, зважаючи, що спалах знезначення і симуляції охоплює дедалі більше сфер людської діяльності, а не лише простір власне політичної дії, загроза втрати зв'язку між означуваним і значенням може перерости у тотальне знецінення інституційної мережі суспільства. Насамперед знецінення може відбитися на системі середньої та вищої освіти і, зрештою, остаточно знешкодити ґрунт, що на ньому виростає демократичне виховання і формуються правила демократичної легітимації. Ми є свідками небаченої раніше баналізації й навіть сакралізації фальшувань (ідеться про численні скандали з підробними дипломами, плагіатом, голосування «мертвих душ» у Верховній Раді тощо). Фальсифікація стає синонімом особливої звитяги, звитяги зухвальства і сили аморалізму, утверджується як фундаментальна цінність імітаційної демократії, а політичне представництво, користуючись словами Жана

Бодріяра, перетворюється на діалектичну фікцію, що за нею приховується смертельний двобій¹⁰.

У процесі політичної легітимації значну роль відіграє сучасна електоральна квазісоціологія як силовий чинник. Пропагандистські агрегати провладних партій, паразитуючи на авторитеті соціологічної науки, стали знаряддям «лагідного» терору. Можна навіть говорити про легітимаційне програмування свідомості індивідів за допомоги цифрових маніпуляцій. По суті, методики, освячені досягненнями теоретичної соціології і соціальної психології, набули значення кваліфікаційних сертифікатів для фальсифікованої легітимації політичних інтересів через нескінченний «белькіт» придворної політології, що стало органічною частиною політичного маркетингу.

П'єр Бурдьє у вікопомній статті «Громадської opinіи не існує» вперше звернув увагу на ефекти нав'язування проблематики опитувань в інтересах політичних сил, що відбивається передусім на значенні відповідей і на значенні, яке надається публікації результатів. Але головний ефект виявляється у приховуванні реального співвідношення політичних сил за допомоги дискурсивного примусу. Бурдьє прямо стверджує: «Зондаж громадської думки у її нинішньому вигляді — це інструмент політичної дії, його найважливіша функція полягає у навіюванні ілюзії, ніби існує громадська opinія як імператив, що постає суто через складання індивідуальних думок: а також у впровадженні ідеї, згідно з якою існує дещо на кшталт середньоарифметичного думок або середня opinія... Політик — це той, хто говорить: “Бог з нами”. Еквівалентом виразу “Бог з нами” сьогодні став вираз “Громадська думка з нами”»¹¹. Соціологічні дані, вкрай спотворені внаслідок оброблення опитувань, набувають сакрального значення. А оприлюднення їх різними за політичною ангажованістю центрами (особливо це помітно на телевізійних ток-шоу) подеколи навіть перетворюється на лицарські турніри, боротьбу за його «преосвященство» переважний відсоток. Таким чином, псевдознання, що ним є комбінування різноманітних дискурсів у царині *докси*, тобто царині спільних вірувань, використовується задля легітимації наявної ієрархічно-бюрократичної структури влади. Квазісоціологія намагається ввести царину *докси* у рамці *епістемі*, що постає як комплекс влади-знання.

Не забуваймо, втім, що у процесі взаємодії можновладців і громадян (про це вже йшлося на самому початку) завжди присутня незалежна реальність, яка протистоїть як ідеологічному (за умов тоталітаризму), так і сучасному (за умов усталюваного авторитаризму) квазісоціологічному програмуванню свідомості. Це так само, як науковий комунізм паразиту-

---

¹⁰ Бодрияр Ж.Б. Прозрачность зла. — М., 2000. — С. 116.

¹¹ Див.: Бурдьє П. Социология политики. — М., 1993. — С. 163.

вав на репутації наукового знання як такого. Ось чому примус тієї чи тієї легітимаційної моделі, що спирається на певну раціональність, виявляється недостатнім. У режимах «імітаційної» демократії або електорального авторитаризму необхідним доповненням легітимаційних процедур, зокрема фальсифікованих процедур, є інструментальний, точковий терор. Він здійснюється через систему контрольованих інстанцій — судочинства, поліції, органів політичного розшуку.

Терор є абсолютною гарантією ефективності легітимаційної гри за правилами, нав'язаними корифеєм (у сенсі провідної фігури платонівського діалогу). Луман свого часу вказав на випадки, коли невдала соціалізація, відхилення від «запрограмованого» способу дій спричиняє необхідність застосування спеціальних методів контролю (читай брутальної сили). Ідеться насамперед про умови, за яких інститути відриваються від соціальної реальності, що породила саме ці інститути¹². Хоча є достатньо підстав припустити, що сам легітимаційний процес, як і інституціалізація, є способом приборкання засадничо незалежної реальності іншого, чужого, тобто є перетвореною формою насильства. Однією з найвиразніших ознак перетвореної форми насильства є узаконене звернення до головуючого у судовому процесі «Ваша честь», що через нього вимога добровільного схилення перед авторитетом інституції маніфестує себе у персоніфікованому упокоренні — як складова легітимаційного примусу.

Починаючи з 30-х років ХХ століття примітною рисою легітимаційних стратегій стає політичний профетизм, вербальна магія. Адже роздуми про майбутнє зазвичай привносять в уяву тривогу і страх. Ця риса збереглась і набула ключового статусу в електоральних технологіях сьогодення. Згадаймо святочні подарункові прогнози останніх президентських перегонів в Україні «Бандитам тюрми», «Багаті поділяться з бідними», «Тому що», «Почую кожного». При цьому чим інтимніше звучить пророцтво, чим більше у ньому інвектив і осуду, викриття підступного ворога, тим вагомішим може виявитись результат легітимаційної маніпуляції. Обіцянка і погроза у пророцтвах ідуть пліч-о-пліч, відповідаючи на запити *psyche*.

Ефективність політичної легітимації досягається не останньою чергою завдяки готовності індивіда передоручити іншому власний клопіт, зміст якого становлять різноманітні фобії, ресантимент, жадоба влади. На обіцяний претендентами світ проектується мрії індивіда про царство справедливості, де ресантимент, несамовита заздрість знаходять вихід у цілковитій безкарності за порушення табу, у покаранні «об'єкта заздрості». І якщо в сучасних розвинених демократіях одним з наріжних каменів легітимаційного процесу є культ успішного політичного менеджера, то у пост-

¹² Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М., 1995. — С. 104.

тоталітарних режимах вагоме місце посідає культ суворого дбайливого господаря. Саме з образом дбайливого суворого господаря-знавця асоціюється уявлення про порядок, тобто про уявний еквівалент спокою. Адже порядок, що його уособлює претендент для упослідженого, заскоченого вимогою думати і щоденно приймати рішення індивіда, відіграє роль своєрідного протезу, узвичаєння, яке автоматизує соціальну поведінку. Натомість хаос і безлад для посттоталітарного індивіда неминуче пов'язується з перманентним конфліктом інтересів, а отже, з демократичними практиками розв'язання цих конфліктів на інституційному рівні. Звідси походить і негативне ставлення до принципу поділу гілок влади, що визначає загальну політичну культуру суспільства, зумовлює тоталізацію простору урядування, тяжіння до всіляких моделей владної вертикалі, реінкарнацію силової складової легітимізаційного процесу у вигляді державного політичного терору.

Недовіра до процедур і практик демократичної легітимізації — це також значною мірою продукт історичної пам'яті посткомуністичної людини. Адже в СРСР існувало дві системи права — формальна і неформальна. Юридичного ритуалу дотримувалися лише тією мірою, якою вважали за потрібне партійні вожді. Тож парадоксальним чином у даному разі маємо справу не з реальною функційністю права як такого, а з відносною незалежністю правничого «формалізму або символізму» (Корнеліус Касторіадис) на службі у політичній доцільності урядування. Та обставина, що у процесі розгортання політичних практик право не розглядається як автентична цінність і триває відтворення імітаційного ритуалу як єдиної легітимізаційної бази, веде до звеличення сили у процесі соціальної комунікації, до панування у політичному діалозі дискурсу війни, з притаманними йому образами, висміюваннями, артикульованою зневагою або навіть ненавистю до супротивника.

Політичний досвід існування в умовах імітаційної демократії породжує хибне розуміння природи функціонування міжнародних інститутів та їхньої легітимізаційної ролі, хибне ототожнення цього досвіду з досвідом країн з класичними демократичними режимами, що надзвичайно ускладнює міждержавний діалог, і це добре видно на прикладі призупиненої європейської інтеграції України. На підставі такого ототожнення роблять висновки, згідно з якими легітимізація зводиться лише до піар-технологій, маніпулювання свідомістю — в інформуванні громадян про результати урядової політики, у застосуванні законів, в організації та проведенні виборів, вибірковому дотриманні конституційних норм тощо. В усьому своєму розмахові постає небезпека аномії як загальноновизнаний стандарт соціальної поведінки, цілковито неприйнятний для сучасних західних демократій. Тим паче, що самий проект об'єднаної Європи ґрунтується на засадничих цінностях, надбаних впродовж довготривалої, часом драматичної історії становлення сучасних інститутів. І насамперед ідеться про фундаментальні права людини.

Взаємозв'язок легітимації і насильства, який постав у процесі розгортання пострадянських політичних практик у сучасній Україні, виразно підтверджує ідею трансісторичності соціально-політичних структур, що її виснував Карл Маркс у праці «Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта». Соціально-політична структура злигується легітимаційним стандартом, символізованими і санкційованими способами примирення з наявним політичним режимом, що їх неспроможні нівелювати навіть революційні перипетії. Проте зміна мовних шат, яку Маркс вважав лише зміною способів репрезентації соціальних структур, насправді може стати одним з поворотних моментів упродовж їхніх історичних змін. Виявляється, що мовна інновація, навіть відродження словника віддалених епох вже закладає «генетичні» і незворотні зміни у соціальному уявленню. І що радикальнішою є така інновація, то більші можливості перетворень закладаються у функціонування соціальної інституції. Після того, як під час судового процесу над Людовіком XVI, що завершився смертельним вироком французькому королеві, правники скористалися визначенням *во-рог народу*, назавжди було поховано ідею божественного походження монаршого суверенітету, хоча саме визначення й було узяті із правничого словника давніх римлян. У своїй славетній промові під час засідання Національного Конвенту 3 грудня 1792 року Робесп'єр оприлюднює ідеї нового права, перевертаючи догори дригом юридичну казуїстику і традиції монархічного судочинства. З цього моменту власне фізичне насильство стає засобом легітимації французької республіки, цінностей революційних перетворень. У даному випадку маємо тотожність форми і сутності легітимації. Ця промова і нині залишається неперевершеним зразком риторичного мистецтва і безжальної легітимаційної гри. Мотто промови — це прагнення поставити короля не лише поза законом, а й поза правом. Робесп'єр вимагає від Конвенту проголосити Людовіка XVI зрадником французької нації і злочинцем проти людяності. Суди та юридичні процедури, твердив Робесп'єр, існують лише для громадян (*membres de la cite*). «Оскільки нація була змушена вдатися до права на повстання, вона вступила у природний стан щодо тирана... Ефект тиранії і повстання — це взаємне конституювання стану війни. Народи не судять, як правничі установи; вони не надають жодного значення сентенціям, вони спрямовують блискавки; вони не засуджують королів, вони їх занурюють у ніщо». Революційну легітимацію Робесп'єр пов'язує з юстицією розуму, сперту на можновладдя¹³. Отже, гобсівський природний стан, вміння перешкоджати іншим у досягненні їхніх цілей, або війна всіх проти всіх постають як необхідна передумова революційної легітимації, передумова відновлення

¹³ *Robespierre Maximilien*. Discours sur le jugement de Louis XVI (1ère intervention) prononcé à la tribune de la Convention le 3 décembre 1792.

уніщовленого соціального договору. Саме ця промова створила лінгвістичну матрицю, правовий жаргон для якобінського терору і докорінно змінила політичне уявлюване французів. На думку Ричарда Рорті, саме Велика Французька революція інаугурувала добу, коли лінгвістична інновація як інструмент панування, починає відігравати вирішальну історичну роль¹⁴.

Ясна річ, «спалах незначення», що про нього вже йшлося раніше, своєрідна семантична імплізія слів, яка набула особливого розмаху в період розквіту маніпулятивних політичних технологій, по суті, блокують мовну інновацію, зміцнюючи підозру до вербальних пропозицій політичних дівців. Але «кредитна історія» усталених значень тих чи тих понять істотно впливає на зрушення в уявлюваних інституціях. Сьогодні вже майже неможливо знесилити, принаймні у межах християнської цивілізації, такі поняття, як «демократія», «свобода слова», «права людини», «права опозиції», «вільні вибори», настільки, щоб назавжди викреслити їх зі словника навіть авторитарних режимів. Річ у тім, що політична взаємодія уможливується лише через процес символічної репрезентації дії. Це добре видно з прикладів міжнародної легітимації сучасних авторитарних режимів і диктатур. Незважаючи на свою терористичну природу, вони змушені легалізувати власні дії у просторі панівного політичного дискурсу західних країн, правові інститути яких надійно захищені військовою потугою та ефективністю передових моделей ринкової економіки. Отже, вирішальною спонкою легітимаційних маневрів у процесі реалізації зовнішньої політики виступає саме *сила* західних країн-візаві. При цьому часто дається взнаки принципова несумісність демонстративної імітації демократичних процедур з боку авторитарних режимів з їхнім «інституційованим дворушництвом» (К. Касторіадис) і цінностей режимів демократичних, поза якими годі уявити функціонування політичних інститутів Заходу. Та обставина, що Західні держави можуть вдаватися до методів *realpolitik*, зовсім не означає, що вони, керуючись лише геополітичною раціональністю, готові відмовитись від системи демократичних цінностей, що утворюють історично вистраждану й усталену, когерентну громадсько-політичну інституційну мережу сучасних розвинених суспільств. Попри кризові тенденції, ця мережа залишається наріжним каменем західних демократичних суспільств. Вона спирається на політичну культуру, яка має своїх героїв, свої міфи та свої сакральні символи. А кожен сакральний символ засадничо є водночас і символом стратегічним.

Неефективність пропагандистських стратегій, до яких вдаються сучасні авторитарні (Білорусь), або напівавторитарні (Росія, Україна) режими у своїй зовнішньополітичній активності, зумовлюється ілюзіями стосовно

---

¹⁴ Rorty R. Contingency, Irony, and Solidarity. — Cambridge, 1999.

європейського розуміння природи політичного. Дається взнаки багатівіковий брак інституційного досвіду у практиках урядування, що ведуть свій родовід від засад функціонування грецького полісу та стандартів політичної поведінки, узвичаєних на підставі римського права.

Утім, такі ілюзії не є винятковою властивістю представників владного істеблїшменту. У пострадянській Україні на всіх рівнях суспільної свідомості поширені уявлення про політику як імітаційний ритуал, що за його допомоги розплачуються за реалізацію свого егоїстичного приватного інтересу. Проте найнебезпечнішим продуктом девальвації *політичного* була псевдостойчна технологія «проти всіх» під час президентських перегонів 2009—2010 років. На тлі компрометації політичної участі («усі політики однакові», «це питання заполітизоване», «страшне, сумне і політичне» — ось запроваджуваний у масову свідомість жаргон цієї компрометації) було підважено головні цінності демократії, які ледь почали закорінюватися після десятиліть псевдополітики тоталітарного урядування. Маніпулятивна технологія «проти всіх» стала можливою лише на соціальному ґрунті, переораному практиками тоталітарного суспільства, в якому атомізація індивіда досягла свого апогею. Емансипацію індивіда було помилково ототожнено з емансипацією від суспільства. По суті, пропагуючи втечу у приватне, підносячи ідею «духовної незалежності інтелектуалів», вона перетворила класичного грецького «ідіота» (тобто індивіда, який свідомо чи несвідомо усувається від справ *полісу* через невизнання зверхності політичного принципу) — на культурного героя, втілення найвищих моральних чеснот. Подальший перебіг подій в Україні з усією очевидністю засвідчив шкідливість етичного підходу до політичної легітимації, адже за умов складного вибору уявилася відносність Добра та Зла, засаднича неможливість етичних універсалій. Під машкарою нав'язуваної через ЗМІ системою цінностей приховувались соціальні, економічні та політичні інтереси злютованої корпоративною солідарністю квазіеліти. Як наслідок — дуже швидко під загрозою опинились основні демократичні свободи, насамперед свобода зібрань і свобода слова. У широкому сенсі цей випадок виявив, по-перше, симптоми інфравлади у будь-якому трансцендентальному обґрунтуванні легітимаційних стратегій, а по-друге, те, що у світі сьогодення, де звичаєвість, етос устальюються переважно на основі симулякрів, поширення імітаційних стереотипів політичної поведінки, трансцендентальний аргумент перетворюється на зняряддя дискурсивного терору і маніпуляції свідомістю.

Природа політичного і природа політичної легітимації виявляються насамперед у застосуванні інституційованої силової дії через обмеження і самообмеження. Заперечення зверхності політичного принципу стосовно приватної сфери індивіда, знезначення цінностей інституційного досвіду демократії, компрометація політичного спричинюють масове поширення

аномії і, зрештою, відживлення природного стану. За цих умов оживають боввани залякування, шантажу, облуди, провокацій та показної турботи.

Олександр Шморгун
Елітарний вимір демократії:
проблеми легітимації

Уже принаймні більш як десять років неоліберальна концепція *правової держави*, в основу якої покладено принципи формальної, або процедурної демократії, переживає гостру кризу. У царині політики це виявляється в неухильному зростанні популізму, непрофесіоналізму, корупції, у браку справжніх патріотичних переконань, які були притаманні видатним політичним лідерам Європи та США доби модерну, а також у браку особливої творчої енергетики, яка з легкої руки М. Вебера дістала назву політичної харизми й за рахунок якої забезпечувалась ефективність реалізації управлінських рішень. Звідси — дедалі більше відчуження громадян від провідних політиків, які позбавлені якостей, необхідних для виконання функцій креативних або кризових менеджерів загальнонаціонального масштабу, й усе це можна назвати *кризою легітимності*. Отже, зростає роль різних форм інституційного примусу в «демократичному» процесі.

Такі негативні явища, зокрема, даються взнаки не тільки в явному гальмуванні динаміки загальносвітового поширення третьої хвилі демократії, свого часу прогнозованої Е. Тофлером, С. Гантингтоном, Ф. Фукуямою, а й у визнанні багатьма фахівцями, зокрема, З. Бжезинським, П. Б'юкененом та Дж. Соросом, кризі західних політичних інститутів та економічних і політичних еліт, що особливо небезпечно за ситуації невпинного наростання загальносвітової економічної кризи.

Безпосереднім наслідком цих негативних явищ є не тільки відмова значної частини електорату навіть західних країн брати участь у виборчому процесі, а й також його небажання залучатися до активного політичного життя, що, знову-таки, вкрай негативно позначається на ефективності будь-яких антикризових заходів. Причому особливо необхідно наголосити, що всі описані вище явища в пострадянських країнах, звичайно ж, включно з Україною, які сьогодні, за типологією Е. Валерстайна, уже можна віднести навіть не до світової напівпериферії, а до неоколоніальної периферії, набули особливо загрозливого характеру. Адже в цих формально самостійних державах, що їх деякі політологи вже типологізують як «країни, що не відбулися», попри постійні декларації про створення інститутів демократичної влади й навіть громадянського суспільства, зокрема, механізму загальних рівноправних виборів, насправді процвітають